

Рожкова Л. І.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ НА СУМЩИНІ В 1960 – НА ПОЧАТКУ 1980-х рр.: ОСОБИСТОСТІ, ІДЕЇ, НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

*Об однім прошу, об крихті:
Ледь барвінок, ледь трава –
На той світ мені докрикніть:
«Україно, ти – жива!»*

Микола Данько

У статті висвітлено основні аспекти дисидентського руху на Сумщині в 1960 – на початку 1980-х рр. Автор акцентує увагу на регіональних особливостях дисидентського руху. Проаналізовано творчість письменників-«шістдесятників» як явища національно-культурного та суспільно-політичного життя, їхній внесок у правозахисний рух. Визначено напрями та ідеологію дисидентського руху, зокрема ідеологічну спрямованість творчості «шістдесятників» Сумщини. Досліджено форми діяльності дисидентів на теренах Сумщини. Охарактеризовано участь уродженців Сумщини у діяльності українських та загальносоюзних правозахисних організацій. Розглянуто, яким чином реагували на діяльність дисидентів керівництво обласної організації Компартії України та радянські спецслужби (КДБ), як позначилася на творчій, професійній діяльності та приватному житті «шістдесятників», правозахисників їхня участь у дисидентському русі.

Ключові слова: дисиденти, Сумщина, інакодумство, інтелігенція, «шістдесятники», творчість, «самвидав», ідеологія.

Протягом усього періоду існування комуністичної тоталітарної системи неодмінною її ознакою було придушення будь-яких опозиційних настроїв, переслідування та покарання інакомислячих. Сам факт поширення протестних настроїв, виникнення дисидентських організацій свідчив про глибоку системну кризу побудованого у СРСР суспільно-політичного та економічного ладу. В історіографії існують певні розбіжності щодо визначення сутності дисидентського руху. Авторка статті спиралася на праці та узагальнення Олега Бажана, Бориса Захарова, Георгія Касьянова, Юрія Зайцева, Анатолія Русначенка. Зокрема, О. Бажан вважає, що під «дисидентством» слід розуміти сукупність різноманітних інтелектуальних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства¹. А. Русначенко зазначає, що «це поняття надто широке і за браком вдалішого терміна його таки можна застосувати почасти до всієї сукупності рухів спротиву в СРСР з 50-х років минулого століття... Дисидентськими у вужчому чи навіть найточнішому значенні слід називати

ті течії, які все ж прагнули поліпшення, виправлення системи (і, відповідно, дисидентами – їх представників). Ті ж, які виступали за її демонтаж, були вже політичними її противниками, борцями за інші устрої та спільноти»². Поряд із терміном «дисидентство» часто вживають визначення «інакодумство». На думку Б. Захарова, «інакодумець стає дисидентом, якщо він у тій чи іншій формі не погоджується з офіційною точкою зору в будь-якій сфері життя, не приховує своїх поглядів, внаслідок чого вступає з нею у конфлікт»³. Отже, поняття «дисидентство» та «інакодумство» близькі за змістом, і тому їх можна вважати синонімами.

Дисидентський рух має кілька вимірів. Залежно від масштабів розрізняють: всесоюзний, загальноукраїнський, регіональний (локальний); за змістом та спрямованістю – національно-орієнтований, правозахисний (рух за громадянські, соціально-економічні права). Дисидентський рух був найбільше поширений у західних областях України та місті Києві, втім на локальному рівні інакодумство мало свої особливості:

¹ Олег Бажан, «Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в зарубіжній та вітчизняній історіографії», в *3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ* (Київ: Сфера, 2001), 2, 526–529.

² Борис Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харківська правозахисна група (Харків: Фоліо, 2003), 3–4.

³ Там само, 17.

у нього не було столичної «парасолі гласності», завдяки постійній присутності там великої кількості груп іноземних журналістів, дипломатів, туристів. У багатьох випадках ставлення до інакодумців із боку каральних органів та спецслужб було більш жорстоким¹.

В українській історіографії явище дисидентського руху представлено низкою праць узагальнювального характеру². Значно менше вивчено це явище на регіональному рівні, зокрема на Сумщині. У праці В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців)», що побачила світ уперше 1966 р. у Франції і має, значною мірою, характер джерела³, вміщено дані про уродженців Сумщини – Євгенію Кузнецову та Михайла Осадчого, уривки з табірних листів Є. Кузнецової, бібліографію творів М. Осадчого, відгуки на його дисертацію, присвячену творчості Остапа Вишні, а також добірку віршів та листування. Біографічні дані про сумських письменників-«шістдесятників» можна знайти у літературно-художніх виданнях⁴. У науково-документальному виданні «Реабілітовані історією. Сумська область» вміщено нариси про поета Миколу Данька, прозаїка та літературознавця Бориса Антоненка-Давидовича, перекладача Миколу Лукаша, журналіста та літературознавця Михайла Осадчого, дисидента, члена Української Гельсінської групи Петра Рубана⁵. Вагомим внеском у дослідження зазначеного явища є збірник документів та матеріалів «Інакодумство на Сумщині (1955–1990 роки)», опублікований 2012 р.⁶ У збірнику подано документи, що висвітлюють

історію протестних настроїв та проявів інакодумства в умовах комуністичного авторитарного режиму на території Сумщини, починаючи з часів хрущовської «відлиги» до періоду пізньої «перебудови». Документи стосуються найважливіших форм «антисовєтських проявів» – від випадкових розмов, розповсюдження листівок, творів «самвидаву» і до створення підпільних організацій. Один з упорядників цього збірника, В'ячеслав Артюх, присвятив загальним контурам і орієнтирам інакодумства на Сумщині окрему статтю⁷. Отже, завдяки зусиллям сумських краєзнавців створено значну джерельну базу для подальших досліджень дисидентського руху.

Авторка цієї статті ставить за мету на основі аналізу опублікованих джерел розкрити особливості дисидентського руху на теренах Сумщини, висвітлити діяльність уродженців краю – учасників руху 1960 – початку 1980-х рр., дослідити його ідеологічні засади, основні напрями та форми.

Як зазначено, дисидентство було проявом опозиційності панівному комуністичному режимові. За своїм змістом воно було, перш за все, культурницьким рухом, формою морального спротиву, що не ставив перед собою чітких політичних цілей. Протягом 1960–1970-х рр. ядро дисидентського руху складали письменники-«шістдесятники». Їхня творчість за своєю сутністю була інакодумством щодо усталених канонів «соцреалізму». Позбавлена звеличувального пафосу на адресу партійних керівників, вона зверталася до традицій і джерел традиційної української культури.

Однією з найпомітніших постатей у середовищі сумських «шістдесятників» був поет Микола Данько (1926–1993). Уродженець селища Славгород Краснопільського району, навчався у місцевій школі, у лютому 1943 р. евакуювався до Курської області, де працював в ударній військовій частині, брав участь у відбудові Сталінграда. По завершенні військової школи радистів потрапив на фронт, брав участь у визволенні Будапешта та Відня. Після війни навчався у Конотопському авіаційному училищі, служив у військових частинах, згодом працював на заводі поблизу Львова. 1956 р. М. Данько закінчив Львівський університет ім. Івана Франка, здобув фах журналіста. Працював на різних посадах у редакціях газет «Ленінська молодь» (Львів), «Ленінська правда» (Суми), журналу «Початкова

¹ *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 рр.)*, упоряд. В'ячеслав Артюх, Геннадій Іванушенко, Володимир Садівничий (Суми: ВВП «Мрія-1», 2012), 300.

² Юрій Курносов. *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX століття)* (Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1994), 221; Олег Бажан, Юрій Данилюк. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр.)* (Київ: Рідний край, 2000), 616; Юрій Зайцев, «Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х років», в *Сторінки історії України XX століття: Посібник для вчителя* (Київ, 1992), 195–235; Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.* (Київ: Либідь, 1995), 221.

³ *Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)*: зб. матеріалів, уклад В. Чорновіл (Перша українська друкарня у Франції, 1968), 340.

⁴ *Антологія літератури Сумщини. Біографічні нариси та твори*, О. Столбін, М. Гриценко (Суми: Слобожанщина, 1995), 236.

⁵ *Реабілітовані історією: Сумська область. У трьох книгах. Книга перша* (Суми: ВВП «Мрія-1», 2005), 756; *Реабілітовані історією: Сумська область: у 27 томах: у трьох книгах: книга друга*, упоряд. О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко (Суми: ВВП «Мрія-1», 2013), 756; *Реабілітовані історією: Сумська область: у 27 томах: у трьох книгах: книга третя. Ч. 1* (Суми: Ред.-вид. група, 2015), 496.

⁶ *Інакодумство на Сумщині*, 300.

⁷ В'ячеслав Артюх, *Інакодумство на Сумщині: контури й орієнтири*. Сумський краєзнавчий збірник, упоряд. О. М. Корнієнко, В. О. Артюх (Суми: ВВП «Мрія-1», 2016), 22–24.

школа» (Київ)¹. За поетичну збірку «Червоне соло» (1967 р.) був звинувачений у «буржуазному націоналізмі». У виступі першого секретаря Сумського обкому КП України Бориса Вольтовського на пленумі у липні 1967 р. пролунала гостра критика збірки та звинувачення автора в «ідейній незрілості»². Твори М. Данька не публікували, він заробляв на життя, працюючи вантажником і сторожем, його дисидентські вірші поширювалися у середовищі творчої інтелігенції у формі «самвидаву»:

Нерон... Тіберій... Калігула...
Померкли в більшовицький час
В зеніті грізному спакнула
Зоря кривава Ілліча.

Упродовж тривалого часу поет перебував під негласним спостереженням КДБ, до кола його спілкування долучився оперативний співробітник під легендою «поета-аматора». 1968 р. цей інформатор повідомляв Сумський обком КПУ про реакцію М. Данька, скульптора Якова Красножона та науковця Данила Кулиняка на введення військ країн Варшавського договору до Чехословаччини з метою придушення «Празької весни». Як зазначалося у таємному донесенні, представники творчої інтелігенції рішуче засудили військову інтервенцію до цієї країни, а М. Данько оцінював її як «...початок війни, в якій загине багато молодих хлопців з України, які не знають мети походу...»³. На думку Б. Захарова, введення військ до Чехословаччини стало важливою віхою в еволюції поглядів «шістдесятників» у бік посилення протестних настроїв та критики режиму. «Компрокат» щодо М. Данька посилювався фактом його листування з дисидентом М. Осадчим, знайомством з іншими учасниками руху опору, зокрема, з Богданом Горинем. Перебуваючи у засланні, 1980 р. М. Осадчий звернувся до М. Данька з проханням придбати для нього книжки Олега Черногуза, Валерія Шевчука, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського та інших письменників-«шістдесятників». Зазнаючи постійного тиску з боку влади, 1983 р. М. Данько написав відкритий лист, в якому вдався до самокритики, зокрема щодо «націоналізму» у творчості. У зв'язку з цим доречно згадати «каяття» та прохання про помилування Івана Дзюби як реакцію на його засудження за публіцистичну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Імовірно, «покаяльний лист» виявився недостатньо викривальним, тому

він і не був оприлюднений, натомість у газеті «Ленінська правда» надрукували відредагований у КДБ текст «Прозріння перед безоднею», приписаний М. Даньку⁴. Не було опубліковано й автобіографічну повість «На невидимому хресті», написану 1988 р. Лише 1991-го побачила світ збірка віршів М. Данька «Й сонця прихилив би!...», поет був прийнятий до Національної спілки письменників України. Проте роки поневірянь та переслідувань з боку КДБ позначилися на стані здоров'я поета, 1993 р. він передчасно помер. Відомий діяч українського національно-визвольного руху 1970–1990-х рр. поет Степан Сапеляк у спогадах писав: «Схиляюся перед пам'яттю М. Данька. В ньому я завжди шукав Істину. Він був нею. Він був моїм старшим другом і дорогим мені поетом. Пізніше ми видавали з ним харківський самвидав та друге число “Кафедри”»⁵ (мова йде про позацензурний літературно-громадський часопис, створений Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТИ)).

У творчості сумського поета Анатолія Семенюти (1937–1978) домінували патріотичні мотиви. Ще у період навчання на філологічному факультеті Сумського державного педагогічного інституту потрапив під нагляд КДБ, за абсурдними звинуваченнями у «звідництві» був засуджений до 8 місяців позбавлення волі, з в'язниці вийшов із підірваним здоров'ям. У поемі «Українська рапсодія» (1964 р.) він порушив тему «перевертнів», тобто людей, що зрікаються власного народу, звертався до трагічних сторінок історії України:

У сорок сьомім, у сорок сьомім,
По вінця повнім сухого сонця.
Він був, як диво, він був як радість –
Окраєць хліба, черствий окраєць.
Хліб – сльози ньєнки, хліб – сні дитинства...
А бог із рамки на нас дивився,
Крізь срібні вуса бог посміхався,
Дивився наскрізь – і прислухався.

Як зазначав журналіст і краєзнавець Геннадій Петров, який виступив на захист поета, «...не простив вусатий бог поетові правду і чесність. Наздогнав його своїми послідовниками через десятиліття. Кинув до в'язниці і – врешті – звів його, 41-річного, з цього світу, який поет до останніх днів називав сонячним»⁶. Майже через тридцять років після смерті автора було видано збірку поезій А. Семенюти «Борг».

¹ Антологія літератури Сумщини, 170.

² Інакодумство на Сумщині, 284.

³ Там само, 100–101.

⁴ Там само, 100–101.

⁵ Степан Сапеляк, *Хроніки дисидентські від головосяку. Невольничі мемуаристика* (Київ: Смолоскип, 2003), 77.

⁶ Інакодумство на Сумщині, 189.

Геннадій Петров (1936–1996) належав до кола «шістдесятників», жив і працював у Сумах. Як і М. Данько, навчався у Львівському університеті, спілкувався з братами Горинями, В. Черноволом, М. Осадчим. Згодом, працюючи на посаді відповідального секретаря Сумської районної газети «Вперед», був, за висловом письменника Юрія Царика, «озонним струменем у заляканій знекисненій громаді обласного центру»¹. Його гнітило, коли він, людина незрадливо україномовна, скрізь чув лише російську мову. Після того як зробив зауваження щодо цього співробітникам одного з дитячих садків, негайно був викликаний до КДБ для «профілактикування». «Оргвисновки» не забарилися – відрахування з аспірантури, постійний негласний нагляд. Як дослідник-краєзнавець Г. Петров повернув із небуття імена видатних земляків, відкрив невідомі факти їхнього життя та творчості. Він першим публічно виступив проти знесення Воскресенської церкви – найдавнішої кам'яної споруди в Сумах – пам'ятки «козацького бароко» кінця XVII–XVIII ст. Наполегливо працював, навіть буди важко хворим, залишив по собі велику бібліотеку та особистий архів. 1997 р. у видавництві Сумського державного університету вийшла друком збірка статей і нарисів Г. Петрова, присвячена поету, уродженцю м. Білопільля О. Олесю «Рідний берег поета» (упорядник – Олена Ткаченко). Краєзнавці Сум вшановують пам'ять Г. Петрова. Традиційними стали Петровські читання, які проводить Державний архів Сумської області. 2017 р. побачило світ фундаментальне видання щоденників, нарисів та статей Г. Петрова².

На відміну від великих міст, у Сумах не було легальних осередків неофіційних зібрань творчої інтелігенції. Місцем творчого спілкування сумських письменників-«шістдесятників» була квартира молодого літератора, згодом – прозаїка та редактора Сумського обласного телебачення Юрія Царика (1938–2014), у будинку № 50 по вул. Комсомольській (нині – вул. Данила Галицького), де до нинішнього часу зберігся настінний напис «Останні поети». Тут збиралися, як згадував Ю. Царик, одні й ті самі люди: Г. Петров, А. Семенюта, Віктор Баранкін, М. Данько. «У ті часи під наглядом була кожна інтелігентна, мисляча людина, підцензурним не лише слово, а й душа»³. Уродженець Чернігова,

Ю. Царик з початку 1950-х рр. жив у Сумах, закінчив педагогічний інститут ім. А. С. Макаренка, працював учителем в одній зі шкіл Сумського району, згодом – на кафедрі Сумського педінституту. 1966 р. був затриманий співробітниками КДБ, які провели обшук у його помешканні. Забороненої літератури не знайшли, хоч між сторінками деяких книжок залишилися непоміченими «крамольні» вірші Василя Симоненка. Ю. Царику ставили у провину читання поеми Володимира Сосюри «Мазепа», спілкування з М. Даньком, А. Семенютою, Г. Петровим. Одночасно з А. Семенютою засуджений до року позбавлення волі. Не маючи житла та роботи в обласному центрі, тривалий час працював у Конотопі кореспондентом міськрайонної газети «Радянський прапор», з 1976 р. – на Сумському телебаченні. Творчість прозаїка Ю. Царика довго замовчувалась, оскільки він перебував під спостереженням. Лише 1983 р. у Харківському видавництві «Прапор» було опубліковано першу збірку «Нетипові типи». В анотації зазначалося, що це сатира та гумор, але сам автор визначив жанр як «трагірески» – сміх крізь сльози. Справжнє визнання прийшло до письменника лише в 1990 – на початку 2000-х рр. У сумських видавництвах вийшли книжки «Пісочний годинник» (1993 р.), «Кладка над прірвою» (1998 р.), «І німий заговорив» (2000 р.), «Рабства світу цього» (2003 р.), «Поверніться літа мої...» (спогади про Володимира Затулівітра, 2005 р.), «Запрягайте коні в шори» (2007 р.). До 70-річчя від дня народження Ю. Царика в Сумах вийшов друком бібліографічний покажчик.

Однією з характерних особливостей біографій багатьох сумських «шістдесятників» є їхній зв'язок із Західною Україною. Зокрема, у Львівському університеті ім. Івана Франка навчалися М. Данько, Г. Петров, Григорій Хвостенко. Науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові був уродженець Роменського району Григорій Нудьга⁴. Перед своїм арештом працював інструктором Львівського обкому КПУ та викладав в університеті ім. І. Франка уродженець Недригайлівського району М. Осадчий (1936–1994). Двічі, 1966 р. та 1972 р., М. Осадчий був засуджений за звинувачення у проведенні «антирадянської агітації й пропаганди», за гостросоціальну повість «Більмо», опубліковану в журналах «Сучасність»

¹ Інакодумство на Сумщині, 190.

² Геннадій Петров, *Щоденники. Нариси. Статті: Матеріали другої науково-практичної конференції дослідників «Петровські читання»*. Держ. архів Сумської обл., упор. Л. А. Похідченко (відп. упоряд.) та ін.; під ред. Л. А. Похідченко (Суми: Колаж-Принт, 2017), 980.

³ Інакодумство на Сумщині, 189.

⁴ Людмила Рожкова, «Визначний український фольклорист (До 100-річчя від народження Г. Нудьги)», в *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. Вип. 6* (Київ–Глухів, 2013), 512–515.

та «Визвольний шлях»¹, а також за поетичну творчість².

Високий рівень національної свідомості, власний широкий верствам західноукраїнського суспільства, спогади про боротьбу ОУН-УПА стали одним із джерел формування опозиційних настроїв та ідеології для уродженців Сумщини. Зокрема, уродженець Білопільського району Григорій Хвостенко (народився 1952 р.) під час навчання у Львівському університеті підтримував зв'язки з підпільною організацією «Український національно-визвольний фронт». Разом з її очільником Зоряном Попадюком видавав журнал «Поступ», у якому опублікував статтю «Наші застави» під псевдонімом М. Сьогодні, вбачав ідею побудови Української держави у межах соціалістичної системи³. Після викриття УНВФ Хвостенко був відрахований з університету, працював журналістом у Сумах.

Загалом дисидентський рух не мав єдиної ідеологічної спрямованості. Що стосується уродженців Сумщини, то більш чітко окресленою є націонал-комуністична ідеологія, спротив політиці зросійщення, протест проти упослідженого становища української мови і культури, що вперше дістав відображення у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Основною формою дисидентської активності був так званий самвидав – читання, створення та розповсюдження заборонених офіційною цензурою текстів. У Сумах на квартирі журналіста Олександра Кубатки кілька осіб збиралися для читання трактату І. Дзюби. Журналіст та агроном Борис Ткаченко з Лебедина (народився 1937 р. на Полтавщині) познайомився з автором під час навчання на історичному факультеті Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка та отримав заборонений рукопис, що в подальшому не раз згадували при розгляді його особистої справи. 1972 р., коли відбувався суд над І. Дзюбою, Б. Ткаченка викликали до Києва для участі у процесі. На суді він заявив, що рукопис у Дзюби «сам випросив», ознайомитися зі змістом ще не встиг, але помітив у тексті багато цитувань Володимира Леніна, «...а вождю треба вірити»⁴. На партійних та загальних зборах колективу «Сільгосптехніки», засіданні райкому компартії Лебединського району Б. Ткаченко був звинувачений у «буржуазному націоналізмі», «проведенні українізації». Дехто з керівників

будував ці звинувачення на «неспростовних доказах»: «...ти вражеський буржуазний націоналіст і вопреки партії займаєшся українізацією, бо ходиш у кожусі і балакаєш по-українськи. А ще держиш у хазяйстві козу, чим позориш ім'я комуніста»⁵. Тиск влади, як згадував Б. Ткаченко, посилювався: довелося працювати і зварником, і шофером, і трактористом. З 1984 р. був головним агрономом «Агрохіму» Лебединського району. Багато та плідно працював у галузі краєзнавства, етнографії, фольклористики, автор книг «Совість» (1989 р.), «Поле без гербіцидів – душа без погонича» (1991 р.), «Лебедія» (2000 р.), «За горами гори...» (2001 р.), «Пісні рідного краю» (2004 р.), «Важка стежка до Бога» (2007 р.). Одним із перших на Сумщині дослідив причини і наслідки злочину геноциду проти українського народу – Голодомору 1932–1933 рр., видав працю «Під чорним тавром», яка була номінована на Шевченківську премію. 2008 р. вийшло друком повне видання, що вміщує спогади очевидців – мешканців Лебединщини, численні місцеві факти та свідчення, документи. Багаторічну подвижницьку працю Б. Ткаченка було визнано, зрештою, в наш час. Він став лауреатом літературної премії ім. Миколи Хвильового та премії ім. Василя Стуса, почесним громадянином м. Лебедина.

Ідеї, викладені І. Дзюбою у зазначеному творі, набули програмного характеру для українських дисидентів. Автор, засуджений за антирадянську агітацію та пропаганду, здобув підтримку з боку правозахисників. Уродженець Кролевецького району Микола Лукаш (1919–1988), перекладач, письменник, після арешту Дзюби в 1972 р. звернувся до вищих владних інстанцій України на підтримку дисидента і запропонував відбутися замість І. Дзюби визначене йому судом покарання. За цей вчинок М. Лукаша виключили зі Спілки письменників, поновлений лише 1988 р., незадовго до смерті. Було накладено заборону на публікацію його перекладів⁶.

На теренах Сумщини діяли осередки загальноукраїнських правозахисних організацій, зокрема Українського національного фронту (УНФ-2). На відміну від УНФ, його «спадкоємець» не мав завершеної програми, чіткої організації, єдиного періодичного видання, але виконував об'єднані функції різних дисидентських кіл і груп у різних областях України та за її межами. Серед активних учасників цієї організації був уродженець м. Городня Чернігівської області Григорій Фельдман

¹ Реабілітовані історією: Сумська область. Книга перша, 440.

² Лихо з розуму, 217–218.

³ Інакодумство на Сумщині, 122–126.

⁴ Там само, 207.

⁵ Там само, 207.

⁶ Реабілітовані історією. Сумська область. Книга друга, 203–208.

(народився 1936 р.). Жив у м. Конотопі, працював електриком лікарні залізничної станції Конотоп. У 1970 – на початку 1980-х рр. перебував під спостереженням місцевих органів КДБ, оскільки мав в особистому користуванні друкарську машинку «Москва», що також, за тодішньою практикою, підлягала обов'язковій реєстрації. Кілька осіб із кола спілкування Г. Фельдмана періодично викликали до місцевого відділу КДБ із метою збирання інформації про «антирадянську діяльність». Як наслідок, у листопаді 1982 р. у помешканні Г. Фельдмана було проведено обшук та знайдено примірники рукописних і надрукованих документів¹. Автор «самвидаву», Г. Фельдман, не приховував своїх антирадянських поглядів. У поемі «Незбагненність бажання» (переклад наш, в оригіналі російською – «Неизбывность желания». – Л. Р.) на 115 сторінках піддав гострій критиці радянський політичний та суспільний лад, називав його «тоталітарною системою». Характеризуючи політику КПРС та уряду, стверджував, що «в СРСР немає соціальних змін та загальнонародних інтересів». Авторські оповідання Фельдмана містили визначення «підневільна праця» та «безправ'я» стосовно колгоспників і військовослужбовців радянської армії, закликали до «знищення основи комунізму, яка загрожує загибеллю всьому людству». Гострий сатиричний характер мали оповідання, об'єднані у збірці «З натури» (114 с.): «Мамонти», «А хто ті судді», «Коровай», «Молоко з-під корови» та інші. У романі «Чорно-біле» (227 с.) стверджував, що жовтнева революція «була великою трагедією для усіх народів», оскільки комуністи встановили свою владу «жорстокістю і терором», шляхом «кривавої розправи над власним народом». Г. Фельдман критикував зовнішню політику СРСР, вважав, що вона «загрожує усьому розвинутому світу», і прогнозував «загибель комунізму». У документі «Онук Остапа» давав негативну оцінку діяльності Володимира Леніна та радянській дійсності в цілому. Такі явища, як порушення норм моралі, хабарництво тощо, були породжені, на думку автора, чинним політичним ладом. Політичну сатиру на колгоспний лад містила поема «Савелій Дворкін» (88 с.), в якій праця колгоспників порівнювалася з працею кріпосних селян. Темі порушень політичних прав громадян у СРСР було присвячено твір «Вузол» (146 с.). Окрім

прозових творів, Г. Фельдман писав також вірші. Під час обшуку в його будинку було знайдено рукопис збірки «Біляче колесо» (в оригіналі російською «Беличье колесо», 159 с.) з промовистими назвами: «До жертв Гулага», «Гнані злою долею», «Першотравень у Конотопі», «XX століття пам'яті А. Галича», «Від Ільїча до Ільїча», «У синагозі». У публіцистичному творі «Час по-італійськи» Г. Фельдман виклав власне бачення внеску СРСР у перемогу над нацизмом та фашизмом у Другій світовій війні. Він стверджував, що радянська армія принесла народам Європи не звільнення від фашизму, а «скорботу і розчарування», що народ під час війни боровся «не за власну свободу, а за зміцнення влади більшовиків», фактично визнавав обидва режими (нацистський і комуністичний) однаково антигуманними.

Своїми ідеями Г. Фельдман ділився зі знайомими – мешканцями Конотопа, підтримував єврейський рух за свободу еміграції (рух «відмовників», тобто осіб, яким було заборонено виїзд із СРСР). 1983 р. він був засуджений Сумським обласним судом до 6 років ув'язнення за антирадянську агітацію та пропаганду, виготовлення і поширення творів порнографічного характеру (йдеться про знайдений під час обшуку твір «Троянда без шипів»). Присуджений термін покарання Г. Фельдман відбував у Дубравлазі (Мордовія). Під час перебування засудженого в ув'язненні на адресу суду надходили звернення від організації «Міжнародна амністія» з вимогою негайно звільнити Г. Фельдмана, тому редакція ідеологічного рупору влади – газети «Ленінська правда» – вдалася до апробованої раніше практики публікації статті про «ідейне прозріння» дисидента Г. Фельдмана під назвою «Як “правдолюби” сіли в калюжу» (26 липня 1986 р.). Проте часи змінилися. Проголошена з ініціативи Михайла Горбачова перебудова відкрила завісу мовчання над проблемою порушення політичних прав, було поновлено процес реабілітації репресованих. 30 січня 1987 р. Г. Фельдман був помилуваний, невідбуту частину покарання замінено на умовну з іспитовим строком на один рік.

1985 р. до найвідомішої всеукраїнської правозахисної організації – Української Гельсінської групи – був прийнятий дисидент Петро Рубан (1940–2012). Уродженець м. Конотопа, художник-інтарсист (один із видів художньої інкрустації, оздоблення виробів із дерева шляхом

¹ Інакодумство на Сумщині, 148–156.

врізування в їхню поверхню деталей дерева інших порід) П. Рубан чотири рази засуджувався за політичними статтями (у Сумах та Прилуках) загалом на 23 роки позбавлення волі. Останній термін покарання (5 років) отримав за «антирадянську агітацію і пропаганду та незаконне володіння зброєю». Справжньою причиною обвинувачення було те, що він без дозволу, з особистої ініціативи виготовив сувенір із нагоди 200-річчя утворення США та присвятив його американському народу. Справи та судові вирoki П. Рубану висвітлювали дисидентські періодичні видання, зокрема «Хроніка поточних подій». Незважаючи на підтримку відомих громадських діячів, зокрема Левка Лук'яненка, П. Рубан відбув покарання у мордовських таборках, наприкінці 1980-х емігрував із родиною до США¹.

Перебудовчі процеси 1980-х рр. зумовили активізацію суспільної та політичної активності на Сумщині, де почали створювати громадські об'єднання, організації, товариства. Були реабілітовані політичні в'язні, серед них – уродженці Сумщини, прийшло публічне визнання творчості та діяльності переслідуваних владою письменників.

¹ Реабілітовані історією. Сумська область. Книга друга, 128.

Отже, дисидентський рух на Сумщині був складовою частиною руху опору 1960–1980-х рр. Започаткований «шістдесятниками», він спирався на ідеї націонал-культурництва і був спрямований проти зросійщення, підтримку української культури. Учасники руху обстоювали соціально-економічні та громадянські права, зокрема право на свободу віросповідання, що потребує окремого дослідження. Основними формами діяльності дисидентів була літературна та художня творчість, поширення та створення творів «самвидаву», підтримка відомих діячів, переслідуваних комуністичним режимом. Уродженці Сумщини брали участь у загальноукраїнському дисидентському русі, долучались до діяльності всеукраїнських правозахисних організацій. З другої половини 1980-х рр. рух опору легалізувався, перейшов у практичну площину реалізації ідей.

До регіональних особливостей дисидентського руху на Сумщині можна віднести нечисленність учасників, порівняно обмежену соціальну базу, яку склали, переважно, представники творчої інтелігенції, нечітку ідеологічну спрямованість, організаційну слабкість, локальність дій. Разом із тим, цей рух був свідченням нестабільності тоталітарного режиму і наблизив його крах.

Bibliographic References

- Antolohiia literatury Sumshchyny. Biohrafichni narysy ta tvory*, O. Stolbin, M. Hrytsenko. Sumy: Slobozhanshchyna, 1995.
- Artiukh, Vyacheslav. "Inakodumstvo na Sumshchyni: kontury y oriientyry". In *Sumskiy kraieznavchyy zbirnyk*, uporiad. O. M. Korniienko, V. O. Artiukh, 22–24. Sumy: VVP Mriia, 2016.
- Bazhan, Oleg. "Doslidzhennia problem dysydentskoho rukhu v Ukraini v zarubizhnii ta vitchyzniani istoriohrafii". In *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB*, 2, 520–530. Kyiv: Sfera, 2001.
- Bazhan, Oleg, Danyiuk, Yuri. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr.)*. Kyiv: Ridnyi kraj, 2000.
- Zaitsev, Yuri. "Dysydynty: opozytsiinyi rukh 60–80-kh rokiv". In *Storinky istorii Ukrainy XX stolittia*: Posibnyk dlia vchytelia, 195–235. Kyiv, 1992.
- Zakharov, Boris. *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)*. Kharkivska pravozakhysna hrupa. Kharkiv: Folio, 2003.
- Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1990 rr.)*, uporiad. V. O. Artiukh, H. M. Ivanushchenko, V. O. Sadivnychy. Sumy: VVP Mriia I TOV, 2012.
- Kasianov, George. *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr.* Kyiv: Lybid, 1995.
- Kurnosov, Yuri. *Inakomyshlennia v Ukraini (60-ti – persha polovyna 80-kh rokiv XX stolittia)*. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 1994.
- Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty "zlochynstiv")*, zb. materialiv. Uklav V. Chornovil. Persha ukrainska drukarnia u Frantsii, 1968.
- Rukh Oporu v Ukraini 1960 – 1990*. Entsyklopedychnyi slovnyk. Hol. red. O. Zinkevych. K.: Smoloskyp, 2012.
- Petrov, Hennadii. *Shchodennyky. Narysy. Statti: Materialy druhoi naukovo praktychnoi konferentsii doslidnykiv "Petrovskychytannia"*. Derzh. arkhiv Sumskoi obl., uporiad. L. A. Pokidchenko. Sumy: Kolazh-Prynt, 2017.
- Reabilitovani istoriiei: Sumska oblast*. U trokh knykh. Knyha persha. Sumy: VVP Mriia-1, 2005.
- Reabilitovani istoriiei: Sumska oblast*. U 27 tomakh, u trokh knykh, knyha druha, uporiad. O. H. Bazhan, O. M. Rubanov, I. H. Fedorenko. Sumy: VVP Mriia – 1, 2013.
- Reabilitovani istoriiei: Sumska oblast*. U 27 tomakh, u trokh knykh, knyha tretia. Ch.1. Sumy: Red.-vyd. hrupa, 2015.
- Rozhkova, Ludmila. "Vyznachnyi ukrainskyi folkloryst (Do 100-richchia vid narodzhennia H. Nudhy)". In *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Zb. nauk. prats. 6, 512–515, Kyiv–Hlukhiv, 2013.
- Sapeliak, Stepan. *Khroniky dysydentski vid holovosiku. Nevolnycha memuarystyka*. Kyiv: Smoloskyp, 2003.
- Slobozhanshchyna. Pysmennyky Sumshchyny*. Khrestomatiia. Vyp. 20, uporiad. O. Vertil, V. Vovchanetskyi. Sumy: VVP Mriia I TOV, 2016.

L. Rozhkova

**THE DISSIDENT MOVEMENT IN SUMY REGION
OF THE 1960s – EARLY 1980s:
PERSONALITIES, IDEAS, ACTIVITIES**

The article covers the main aspects of the dissident movement in Sumy region in the 1960s – early 1980s, that is, from the time of the sixties till the restructuring period (perebudova). The main approaches to the definition of the concepts of “dissident movement” and “dissent” in the national historiography are analyzed. The main forms of activities of the participants of the dissident movement were: distribution of banned works (samizdat, self-edited), support of persons persecuted by the authorities, and the condemnation of systematic violations of civil and political rights in the USSR, of the policies of Russification, of the restriction of the rights of the Ukrainian people for their own language and culture.

The author focuses on the regional peculiarities of the dissident movement, in particular, the links of the movement’s participants with Western Ukraine, which became the source of national freshness and oppositional mood for future dissidents from other regions. Participation of the natives of Sumy region in the activities of the Ukrainian and all-union human rights organizations, the content and ideological orientation of their works are analyzed. The author as well considers how the leadership of the regional organization of the Communist Party of Ukraine and its local branches reacted to the activities of dissidents. The question of the forms and methods of counteraction to the dissident movement by the Soviet special services (KGB) has been studied; attention is paid to more brutal methods of persecuting dissidents at the local level compared to central cities.

Keywords: dissidents, Sumy region, dissent, intellectuals, sixties, creativity, “samizdat”, ideology.

Матеріал надійшов 11.01.2019